

סֶהֱדוּתָא דְּמַהֲיִמְנוּתָא
לְר' שְׁלֵמָה לֹאֲנִיִּיאָדוּ

הסדרה לחקר תולדות השבתאות וגלגוליה מקורות ומחקרים

עורך הסדרה: פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:

פרופ' יהודה ליבס

פרופ' יעקב ברנאי

סֶהֱדוּתָא דְּמַהֲיִמְנוּתָא

לְר' שְׁלֵמָה לֹאֲנִיָּאדוּ

מבואות וביאורים:

אבי אלקיים

הוצאת אֶדְרָא, תל אביב

Rabbi Shelomo Laniado

Faithful Testimony

ספר זה יצא בסיוע

המכון ללימודים מתקדמים בחקר יהדות ספרד מורשתה ותרבותה

מסת"ב: 978-965-92711-2-2 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשע"ט – 2019

© Copyright 2019 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

תמונת שבתי צבי בחזית העטיפה: Thomas Coenen, *Ydele*
verwachtinge der joden getoont in den persoon van Sabethai
Zevi, haren laetsten vermeynden Messias, Amsterdam 1689

צילום התמונה בגב העטיפה: הגב' מירי צחי

עיצוב עטיפה: אבי אלקיים

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:

א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

7	פתח דבר
17	שלמי תודה

מבואות

	א. 'סהדותא דמהימנותא' – היבטים היסטוריים
21	פילולוגיים.....
42	ב. חזיונותיו המשיחיים של הרב שלמה לאניאדו
54	ג. הפואטיקה של ההיסטוריה המשיחית.....
57	ד. ניתוח חמשת החזיונות.....
75	ה. לדמותו של שבתי צבי בכתבי ר' שלמה לאניאדו ..
83	ו. נשיקת המשיח
92	ז. צורתו החדשה של המשיח.....

סִהְדוֹתָא דְמַהִימָנוּתָא

101	דברי המעתיק.....
103	סִהְדוֹתָא קְדָמָאָה.....
115	סִהְדוֹתָא תַנִּינָא
123	סִהְדוֹתָא תְּלִיתָאָה.....

131	 סְהִדוּתָא רְבִיעָאָה
137	 סְהִדוּתָא חֲמִישָׁאָה
147	 פְּרוּשׁ סְהִדוּתָא קְדָמָאָה
163	 פְּרוּשׁ סְהִדוּתָא חֲמִישָׁאָה
נספח – איגרותיו של ר' שלמה לאנייאדו	
	איגרתם של ר' שלמה לאנייאדו ור' נסים דיין
175	 לחכמי אנקונה, איטליה
	איגרתם של ר' שלמה לאנייאדו ור' נתן הכהן
187	 לחכמי כורדיסטן
195	 ביבליוגרפיה

פתח דבר

מִלְכִּי שׁוֹבָה אֶת שְׁבוּתִי
אֶל נֶאֱדָר מְרוֹם דֶּר נֶאֱמָן
וּבְנִיה מֵהֵר נִחֲלָתִי

הָרִם קֶרֶן מְשִׁיחָךְ
אֶל נֶאֱדָר מְרוֹם דֶּר נֶאֱמָן
וְסִפְתָּ דָּוִד עֲבָדְךָ
קוֹמָמָה
ר' שלמה לאנייאדו¹

מקור מחצבתו של רבי שלמה לאנייאדו 'הזקן' (נפטר 1714) הוא מגזע תרשישים, רבנים גדולי תורה יושבי על מדין מדורי דורות בקהילת אר"ץ – ארם צובא המעטירה עיר גדולה של חכמים וסופרים, ששורשיה מגיעים עד

1 שני בתים מתוך השיר מִלְכִּי שׁוֹבָה לפייטן ר' שלמה לאנייאדו, מקהילת אר"ץ – חלב, כנראה שלהי המאה ה-19 ראשית המאה ה-20. הפיוט מִלְכִּי שׁוֹבָה מופיע בשירת הבקשות של יהודי מרוקו לפרשת בשלח.

למגורשי ספרד.² אלהים חנן אותו בחסדו במעלות נדירות שהקנו לו את חשיבותו, גדולתו וסמכותו בין חכמי דורו, עד ששמו הלך לפניו בעולם היהודי כ'מלך שלמה' – מכורדיסטן ועד איטליה. ביד רמה הנהיג את קהילת אר"ץ במשך כחמישים שנה (1650-1700) עד שהוכתר בידי מלך המשיח שבתי צבי כ'מלך ארם צובא'.

לא רק כרב קהילה שימש אלא גם כדיין וכפוסק גדול וחשוב, חריף ובקי, עד שנדמה היה שהתורה נתלבשה בו בלבוש בשר ודם. ואולם חכם לאניאדו לא צמצם עצמו בדלת אמות של הלכה והנהגה. רוח ה' נוססה בו, עולמות הרוח קראוהו וגילויים מן השמים ביקשוהו, ולגילוי אליהו זכה כל ימיו. ובדומה לקודמו המהולל מרן יוסף קארו (1488-1575),³ חייו המסתוריים של איש הלכה זה התעשרו אף יותר עת הופיע גם אצלו בלילות הארוכים 'מגיד מישרים'.

- 2 לאה בורנשטיין-מקובצקי, 'שושלת לאניאדו כמעצבת ההנהגה והמשטר בקהילת חלב במאות ה-16 עד ה-18', בתוך: לא יסור שבט מיהודה: הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל מחקרים מוגשים לפרופסור שמעון שוורצפוקס, בעריכת יוסף הקר ירון הראל, ירושלים תשע"א, עמ' 251-270.
- 3 על 'המגיד' למרן יוסף קארו ראו מור אלטשולר, חיי מרן יוסף קארו, תל אביב תשע"ו, עמ' 81-100, 122-126; הנ"ל, 'תורת הנבואה וחוויית הנבואה של ר' יוסף קארו', בתוך: בנימין איש-שלום (עורך), בדרכי שלום: עיונים בהגות יהודית מוגשים לשלום רוזנברג, ירושלים תשס"ז, עמ' 273-293.

עם בואו של שבתי צבי (1626-1676) לקהילת אר"ץ בח' באב תכ"ה (20.07.1665) התחבר עמו חכם לאניאדו חיבור פנימי לבבי עד כי נשמותיהם נשארו אדוקות ודבוקות זו בזו כשלהבת הקשורה בגחלת. על אף מעשיו הזרים של המשיח מאיזמיר ששיאם בהמרתו לאסלאם לא זו חכם לאניאדו מלהאמין במשיחיותו, כנראה עד הסתלקותו מעלמא הדין.⁴

בין הזרמים המשיחיים בשבתאות הוא לא נמנה עם מחנה הקיצונים האנטינומיסטי והניהיליסטי, עד שביטולה של תורה הוא קיומה, אלא השתייך לזרם המתון, הסגפני, שומר תורה ומצוות, מיסודו של הרב אברהם נתן בנימין אשכנזי – נתן הנביא (1644-1680). הוא נקט בדרכי

4 אמנם בורנשטיין-מקובצקי סוברת כי בשנות השמונים של המאה ה-17 לאחר ההמרות באדריאנופול, באיזמיר, באיסטנבול ובסלוניקי חדל חכם לאניאדו מכל פעילות שבתאית אבל פעולותיו וקשריו המיוחדים עם השבתאים לאחר שנות השמונים אומרים אחרת, שאין השבתאות אפיזודה חולפת בחייו. שכן בורנשטיין-מקובצקי עצמה מראה כי חכם לאניאדו לא התרחק מאנשים שזוהו כשבתאים. הוא העניק הסכמה בשנת תנ"ה (1695) לספר 'חבל בני יהודה' של השד"ר השבתאי ר' שמעון חביליו. כמו כן הוא עזר לקלוט את ר' משה הררי בקהילה וסייע בידו להתקדם במעלות השיפוט וההנהגה הדתית בקהילה. הוא גם סייע קרוב לוודאי לנביא השבתאי מרדכי בלוך אשכנזי להתמנות לרב במוצול. על אלו מורים על מעמדו וכוחו בין השבתאים גם לאחר ההמרות הגדולות. לסוגיה זו ראו בורנשטיין-מקובצקי, 'שבתאים ושבתאות בקהילת חלב – מקורות וגילויים חדשים', יהודי סוריה: היסטוריה, תרבות וזהות, בעריכת ירון הראל, רמת גן תשע"ו, עמ' 131-154.

החסידות, הצומות ומעשי התשובה, לפי דרכו של הנביא נתן, שאתו היה בקשרי מכתבים וידידות ופעל לפי הוראותיו. אף שהמשיך לחיות בתוך היהדות הרבנית כפוסק, כדיין וכמנהיג קהילה רב פעלים דומה כי בקיעים ותהומות נפתחו בנשמתו והיהדות הרבנית הפכה בשבילו לקליפה ריקה וכל תשוקתו היא לתורה החדשה שעתידה להינתן על ידי מלך המשיח בבית המקדש. הביוגרפיה העשירה והמורכבת של חכם לאניאדו ואמונתו היוקדת בשבתי צבי על אף מעשיו הזרים היא הביטוי העילאי של החתרנות השבתאית ועל התפוררותה של היהדות הרבנית מתוכה פנימה.

אך לא רק איש אמונה היה חכם לאניאדו; משקיף חד עין היה, ובתובנתו הפסיכולוגית חדר לנבכי נפשו של שבתי צבי, ידע לשרטט את עולמו הפנימי המסובך והמורכב על כל תהפוכותיו כביד אמן, הנהיר את העליות והמורדות במצבי הרוח של המשיח, והעניק להם פשר פסיכולוגי שיש לו ערך חשוב עד ימינו אלה. גרשם שלום (1897-1982), גדול חוקרי השבתאות בדור הקדום, נעזר במפתחות הפסיכולוגיים שהציע חכם לאניאדו להבנת אישיותו של שבתי צבי והביאם בספרו הגדול 'שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו'⁵ עת התמודד הוא עצמו עם חידת אישיותו של המשיח.

5 גרשם שלום, **שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו**, תל אביב תשי"ז, עמ' 108-109, 161, 179-181, 206-211.

'סהדותא דמהימנותא' הוא ספר חזיונות הגאולה מן היפים ביותר שכתבו המאמינים השבתאים. לאחר ההארה הגדולה שחווה שבתי צבי בליל פסח בעיר אדריאנופולי (=אָדירֶנָה) בשנת תכ"ח (1668), נפתחו השמים ויחל חכם לאניאדו לראות מראות אלהים. הרוחות העיפוהו ויעלוהו ויישאוהו אל השמים וירא חזיונות נבואיים משיחיים על הקב"ה, כיסא הכבוד, שבתי צבי, האבות הקדושים, משה רבנו וארבעה ועשרים אלף מלאכי עליון. לא הממד האישי הספיריטואלי של הגאולה עומד ביסוד הלהט החזיוני של חכם לאניאדו אלא גאולתו של המין האנושי בכלל ושל האומה הישראלית בפרט.

בשיחות שמנהל שבתי צבי במלכות השמים עם הקב"ה, האבות הקדושים, משה רבינו ומלאכי עליון זוכים עיקרי האמונה השבתאית לבירור יסודי וספקות והשגות עליהם מגיעים לידי ביטוי חריף במיוחד. יש בחזיונות הללו ביטוי פיוטי נאמן ושנון למבוכתם של המאמינים השבתאים לאחר המרת דתו של המשיח, ולמאבקו השכלי והרגשי של חכם לאניאדו בייאוש המוחלט ההולך וגובר בעקבות הגאולה המתעכבת. בכוח מבעו הפיוטי ובחיות תמונותיו נשמעת זעקתו לזירוז הגאולה כדי לכונן את מלכותו של שבתי צבי עלי אדמות ושקיקה גדולה למציאות הנכספת של שיבת האומה לארצה, ירידת בית המקדש מן השמים והתגלותה של התורה המשיחית בידי שבתי צבי מלך המשיח.

אמנם את מפגשיו הנסתרים עם 'מגיד המישרים' לא תיעד חכם לאניאדו ביומן מיסטי, אך את חזיונותיו המשיחיים השבתאיים המרהיבים יקרי הערך והאמונה תיעד לרבים. לאחר התלבטויות קשות מנשוא בדיאלקטיקה שבין ידע פתוח ובין ידע סגור – אם מותר לפרסם ברבים את חזיונותיו אם לאו,⁶ העלה 'בגזרת עירין ובמימר קדישין' על הכתב את ספרו קטן הכמות ורב האיכות המכותר בשם: 'סֵהֲדוּתָא דְמַהִימְנוּתָא' – עדות של אמונה. לחיבורו זה הייתה השפעה אצל השבתאים, כגון ר' ליבלי פרוסניץ⁷ ועורר זעם גדול אצל מתנגדי השבתאות, כגון ר' אברהם חמוי.⁸

- 6 וכך נאמר בפתיח של סֵהֲדוּתָא דְמַהִימְנוּתָא: "אמר בעל הכתב שלא היה רוצה לגלותו אלא לפי שציערו אותו מן השמים הרבה... ועל כן הוכרח בעל הכתב בעל כורחו ובגזירת עירין ובמימר קדישין לגלות ולהודיע הכתב הזה הנקרא סֵהֲדוּתָא דְמַהִימְנוּתָא קְדִישָׁא".
- 7 על השפעת סֵהֲדוּתָא דְמַהִימְנוּתָא על ר' ליבלי פרוסניץ ראו יהודה ליבס, סוד האמונה השבתאית, מהדורה שניה ומתוקנת, ירושלים תשס"ז, עמ' 73-74. שלום שלל את האפשרות כי החיבור 'זכרון עדות', הנזכר במכתב המיוחס לשבתי צבי בקונטרס 'צמיחת קרן בן-דוד', רומז לחיבור 'סֵהֲדוּתָא דְמַהִימְנוּתָא' כפי שסבר המעתיק ר' אברהם מיראנדה. על כך ראו שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 295.
- 8 רבי אברהם חמוי (1838-1886) מחכמי חלב התייחס במפורש בחיבורו ספר בית דין ל'סֵהֲדוּתָא דְמַהִימְנוּתָא' כי שבתי צבי הוא המושיע. וכה כתב: 'האמנם זאת אגיד שבשנת התכ"ו ליצרה איך יצוא יצא הנבל האזמירלי מעיר אזמיר יע"א הארור שבתי צבי יש"ו הרעיש את העולם והאמינו גדולי אשכנז מוילנא ופולין וכו' וגדולי ספרד אידרנא פול קושטנטינאפולי ברוס"א שאלו ניקי וכו' והשחית התעיב

חכם לאנייאדו מצטיין בדמיון עשיר, טוען ישעיה תשבי (1908-1992), בכוח הבעה רב ובחוש פיוטי עדין.⁹ בסגנונו הספרותי הדרמתי ומושך הלב נחשפת זיקתו לספרות החיצונית העתיקה, כגון החזיונות שבספר 'חזון עזרא' או בציורי מלכות השמים שב'ספר חנוך', כגון דמותו של המלאך מיכאל עליה נאמר: **מִיכָאֵל אֶחָד הַמַּלְאָכִים הַקְּדוּשִׁים לְהַמְלִצָה אֲשֶׁר הִפְקֵד עַל הַטּוֹבִים בְּאֲנָשִׁים וְעַל הָעָם** (חנוך א כ, ה). אכן הדמות המרכזית בממלכת השמים בחזיונותיו של חכם לאנייאדו היא המלאך מיכאל – השר הגדול, שרו של עם ישראל בשמים,¹⁰ שהיה לבן ברית לשבתי צבי במלכות השמים ועזר לו בשעת מצוקתו

וערבב הקבלה רע בטוב וחול וקודש כאשר האריכו קמאי דקמאי הלא בספרתם. וכל חלומותיו וכל דבריו יחודים וכוונות וגמטריאות וציורופים של שמו הרע זה דרכו כסל למו. כאשר נמצא איתי כתיבותיו חתימת ידו הטמאה וכת דיליה. ובכללם ב**סהדותא תניינא** כי הוא מושיע, וישע לישראל, ונקוד על תיבת ויש"ע ובגיליון טוב ויש"ע עם ד' אותיות גימט' ש"ץ דנוטריקון שבתי צבי יש"ו ואולי בהעתקת הכתיבות טעה הסופר וכתב ישו"ע' (ספר בית דין, ליוורנו תרל"ט, קכו ע"ב). קווים לדמותו של רבי אברהם חמוי ראו דב הכהן, 'שליח לעצמו – קווים לדמותו של ר' אברהם חמוי (1838-1886)', **פעמים** 141 (תשע"ה), עמ' 7-61. במאמר זה אין התייחסות ליחסו של רבי אברהם חמוי לשבתאות.

- 9 ישעיה תשבי, 'בעקבי "בעקבות משיח" (על ספרו של גרשם שלום, "בעקבות משיח")', **קרית ספר** כא (תש"ד-תש"ה), עמ' 17; הנ"ל, **חקרי קבלה ושלוחותיה**, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 338.
- 10 ש' ליונשטם, 'מיכאל', **אנציקלופדיה מקראית**, ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 881-882.

במאבקיו עם מלאכי עליון שהתנגדו לו. אך הציורים השמימיים טבועים בחותמו של המחבר וטעמו המיוחד בתוכן, בסגנון וגם בטכניקה.

הוּמָה רַב הַמֵּרְחָק בֵּין צִיּוּרֵי נִשְׁמָתוֹ הַכּוֹאֶבֶת וְהַמִּיּוֹסֶרֶת שֶׁל שַׁבְּתֵי צְבִי הַנֶּאֱבָקֶת בְּנַחֲשִׁים, בְּקִלְיָפוֹת, בְּתַחֲתִיּוֹת אֶרֶץ, בְּנוֹקְבָא דִּתְהוּמָא רַבָּה, בְּעוֹלָמוֹת תְּהוֹם וּשְׂאוֹל בְּחִיבּוּר 'דְּרוּשׁ הַתְּנִינִים' שֶׁל מֵרְפָּא הַנִּפְשׁוֹת הַנִּבְיָא נִתָּן¹¹ וּבֵין צִיּוּרֵי מַלְכוּתוֹ שֶׁל שַׁבְּתֵי צְבִי בְּשִׁמִּי מְרוּמִים בְּחִזְיוֹנוֹתָיו שֶׁל חֹכֶם לֹאֲנִיָּאֲדוֹ. צִיּוּר מִסְעוּתָיו שֶׁל שַׁבְּתֵי צְבִי בְּמַלְכוּת הַשָּׁמַיִם, רוֹכֵב עַל אֲרִיָּה בִירוּשָׁלַיִם שֶׁל מַעְלָה וְיורֵד לִירוּשָׁלַיִם שֶׁל מִטָּה לְבֵית הַמִּקְדָּשׁ הוּא מִן הַיָּפִים בְּתִיאֹרֵי הַמְּשִׁיחַ בְּסִפְרֵי הַדְּמִיוֹנוֹת שֶׁל הַיְּהוּדִים. הַצִּיּוּר הַמְּשִׁיחִי שֶׁל קֶץ הַיָּמִים אֵלָיו תִּכְסַּפְנָה נִשְׁמוֹת הַמֵּאֲמִינִים הוּא דְמוּתוֹ שֶׁל שַׁבְּתֵי צְבִי כְּמֶלֶךְ הַמְּשִׁיחַ הַיּוֹשֵׁב עַל כִּסֵּא מַלְכוּתוֹ בְּבֵית הַמִּקְדָּשׁ וּמִפְרֵשׁ אֶת הַתּוֹרָה לְכָל בָּאֵי הָעוֹלָם עַל פִּי סוּדָה הַמְּשִׁיחִי. כִּלְלוֹ שֶׁל דְּבַר, חֹכֶם לֹאֲנִיָּאֲדוֹ הוּא הַמֶּלֶךְ שֶׁלֹּמָה, מֶלֶךְ אֶרֶם צוּבָא, רֹאשׁ עַל אֶרֶץ רַבָּה, מְנַהִיג קָהִילָה, תַּלְמִיד חֲכָמִים, דִּיין, אִישׁ הַלֵּכָה, סִגְפָן, מִיסְטִיקָן, חוֹזֵה חִזְיוֹנוֹת, תַּלְמִידוֹ הַנֶּאֱמָן שֶׁל הַנִּבְיָא נִתָּן, אֲשֶׁר הָאֲמִין כָּל יָמֵי חַיּוֹ

11 אברהם נתן בנימין אשכנזי, דרוש התנינים, בתוך הספר: בעקבות משיח: אוסף מקורות מראשית התפתחות האמונה שבתאית מלוקטים מתוך כתביו של ר' אברהם בנימין נתן בן אלישע חיים אשכנזי המכונה נתן העזתי, יוצאים לאור מתוך כתבי היד על ידי גרשם שלום, ירושלים תש"ד, עמ' יד-נב.

במשיחיותו של שבתי צבי ולא זו ממנה כנראה עד יומו האחרון למרות המרת דתו של שבתי צבי לאסלאם. מקושר היה עם חברי החוג הפנימי של שבתי צבי בקשר הדוק כל ימי שבתו בעיר אדריאנופולי (משלהי 1666 ועד ינואר 1673). הוא קיבל בהבנה את מעשיו הזרים של המשיח שבתי צבי ששיאם היה בהמרתו לאסלאם, פירש אותם על פי אישיותו המיסטית של המשיח, אשר נעה חליפות בין הארה וסתימת הארה, וכל ימיו נכסף להגשים את מלכותו של שבתי צבי עלי אדמות. דמות מרתקת, פרדוקסלית ורבת אנפין היא דמותו של חכם לאניאדו, הזורחת בשמי העולם היהודי במחצית השנייה של המאה השבע עשרה, ומייצגת בחייה הפרדוכסליים והחתרניים את העמידה על סיפו של עולם חדש ומהפכני ומיניה וביה את ההתפוררות של העולם הרבני מתוכו פנימה בעת החדשה המוקדמת.¹²

את החיבור 'סהדותא דמהימנותא' הוציא גרשם שלום לאור בספרו 'בעקבות משיח' בעיר ירושלים בשנת תש"ד (1944) ביחד עם חיבורים שבתאיים של האידאולוג,

12 על שורשי החילון בחתרנות השבתאית ראו שמואל פינר, שורשי החילון: מתירנות וספקנות ביהדות המאה ה-18, ירושלים תשע"א, עמ' 108-138.

המשורר, המקובל והנביא השבתאי רבי אברהם נתן בנימין אשכנזי.¹³ לאחר כשבעים שנה מאז הדפסתו הראשונה מבקש אני לכוון כלי מיתר עם מבואות מעודכנים של המחקר החדש על דמותו של חכם לאנייאדו ומהלכיו בתנועה השבתאית ולהנגיש את חזיונותיו הפואטיים יקרי הערך והאמונה לקהל המשכיל ושוחר הידע המיסטי המשיחי.

13 שלמה לאנייאדו, סהדותא דמהימנותא, בתוך הספר: בעקבות משיח: אוסף מקורות מראשית התפתחות האמונה שבתאית מלוקטים מתוך כתביו של ר' אברהם בנימין נתן בן אלישע חיים אשכנזי המכונה נתן העזתי, יוצאים לאור מתוך כתבי היד על ידי גרשם שלום, ירושלים תש"ד, עמ' סט-פז.

שלמי תודה

מעומקא דליבא מבקש אני להודות למורי ורבותי פרופ' יהודה ליבס, המחלקה למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים ולפרופ' יעקב ברנאי, המחלקה להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת חיפה שהיו שותפים בקריאה, בעצה טובה ובמחשבה רבה. ינעם לבי להודות לידידי ד"ר שועי רוז שעבר על המבואות והעיר עליהם הערות מועילות. תשואות חן חן לר' יצחק רפפורט שבמומחיותו תרם את תרומתו הייחודית להשבחת ענייני ניקוד ולשון בחיבורי זה. ואחרונה־אחרונה חביבה, ברצוני להודות לאילנה לב שעברה בדקדקנות על נוסחו האחרון של חיבורי וביערה קוצים מן הכרם.

חובה נעימה לי להודות לספריות הבאות על שהעניקו לי רשות לפרסם מאוצרותיהם: בית הספרים הלאומי בירושלים; ספריית גרשם שלום בספרייה הלאומית בירושלים; מכון בן צבי בירושלים; ספריית עץ חיים באמסטרדם; ספריית כל ישראל חברים בפריז; הוצאת מוסד ביאליק – ירושלים.

יעמדו כולם על הברכה.